

پژوهشی در جلوه‌های آیات الهی بر آثار هنری ایرانی - اسلامی

مجید ساریخانی*

چکیده

جلوه‌های آیات الهی با زبان و خط عربی، پس از اسلام بر آثار هنری ایران تاثیرگذار بوده است و سکه‌های مزین به آیه‌های قرآنی قرن اول هـ. ق. صحه بر آن می‌گذارد. این پژوهش، به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که جلوه‌های آیات الهی در ارتباط با آثار هنری ایرانی - اسلامی چگونه قابل تبیین است؟ و فرضیه تحقیق مبتنی بر آن است که محتوا و مضامین کتیبه‌نگاری آثار هنری ایرانی - اسلامی، بیانگر جلوه‌های آیات الهی متناسب با کاربری آثار هنری است.

داده‌های پژوهش، بررسی ۱۲۰ اثر هنری موزه ملی ایران است که از این میان، حدود ۳۲ اثر به صورت مستقیم (معرفی در متن)، ۵۲ اثر غیرمستقیم (بهره‌گیری از محتوای کتیبه‌ها در متن) و ۳۷ اثر دارای کتیبه‌های مشابه و تکراری بودند و تحلیل و نتیجه‌گیری پژوهش مستند به کل جامعه آماری است. نتیجه‌ی بررسی، بیانگر آن است که مضامین و مفاهیم کتیبه‌نگاری جلوه‌های آیات الهی با کاربرد هر اثر هنری ارتباط مستقیم دارد و محتوای کتیبه‌ها، یافته‌های پژوهش را در دو گروه آثار وابسته به معماری (با مضمون ارشادی) و آثار هنری صنایع ظریفه (با محتوای حفاظت بخشی، و ولایت‌پذیری و...) قرار می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: آیات الهی، کتیبه‌نگاری، آثار هنری، موزه ملی ایران، قرآن.

* استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه شهرکرد. (sarikhanimajid@yahoo.com).

مقدمه

آیات الهی با جلوه‌ها و شیوه‌های گوناگون، آثار هنری ایران را مزین کرده و آنچه در این پژوهش مورد مذاقه قرار گرفته است؛ جلوه‌های آن به صورت کتیبه‌نگاری است. کتیبه؛ اسم و واژه‌ای عربی است و برای نوشته‌ای عنوان می‌شود که در حاشیه‌ی دور سر در عمارت‌ها، دیوار مساجد، مقبره‌ها، بقاع، گوشه‌پارچه‌ها، بر روی جامه و پیراهن و... نگارش می‌یابد.^۱ کتیبه‌ها، بر دیوار بناهای تاریخی و یادبود، به عنوان یکی از مهم‌ترین اجزاء ثبت تاریخی در کنار نسخه‌های خطی، سکه‌ها، سفال، و... همواره مورد توجه بوده‌اند و ابزاری اساسی و موثر در آشکار کردن هویت بنا، تاریخ ساخت، روش اداره، حامی و پشتیبان بنا مانند واقف و... هستند. همچنین اطلاعات و آگاهی‌هایی از سطوح اداری، اقتصادی و سیاسی دوره‌های مختلف تاریخی ارائه می‌دهند.^۲ کتیبه‌نگاری در ایران دارای قدمتی دیرینه است و طبق شواهد و داده‌های باستانشناختی ایران، کتیبه‌ای از پادشاه لولوبی، آنوبانی‌نی، به خط میخی از اواخر هزاره سوم ق. م. در سریل ذهاب، به دست آمده است،^۳ و پس از آن این روند، در دوره‌های مختلف تاریخی ایران باستان رواج داشته که اوج کاربرد آن در دو دوره‌ی هخامنشی (بیستون)^۴ و ساسانی (کعبه زردشت)^۵ است. این هنر در دوران اسلامی، از جایگاه ویژه‌ای بهره‌مند شد؛ به خصوص این‌که، قرآن و زبان و خط آن با خوشنویسی و کتیبه‌نگاری پیوند خورد، و راه رشد و اعتلای آن در دوران اسلامی دو چندان شد. کتیبه‌های دوران اسلامی علاوه بر نقش تزئینی و جنبه معنوی، دارای جنبه کاربردی نیز

۱. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۱، مدخل کتیبه.

۲. امینه بیزاری، «طبقه‌بندی کارکردی کتیبه‌ها»، ترجمه حمید کاظمی، کتاب ماه هنر، ش ۱۰۳، ۱۰۴، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۶، ص ۸۷.

۳. عباس رضائی‌نیا، «سیر تحول هنری نقش برجسته‌های صخره‌ای ایران»، مجله گلستان هنر، ش ۱۰، زمستان ۱۳۸۶، ص ۸۸.

۴. ملیحه مهدی آبادی، «سنگ نگاره داریوش در بیستون و مرمت‌های هنگام ساخت آن»، مجله اثر، ش ۴۰، ۴۱، تابستان و پاییز ۱۳۸۵، ص ۶.

۵. علی سامی، «مهم‌ترین و بزرگ‌ترین نبشته از دوران ساسانی»، بررسی‌های تاریخی، ش ۲۰، ۲۱، خرداد تا شهریور ۱۳۴۸، ص ۴.

بوده که هم بر آثار معماری و هم در هنرهای ظریفه جلوه‌گر شده است. دو عامل مهم، موجب رشد و ترقی خوشنویسی و کتیبه‌نگاری زیر سایه اسلام شده است؛ یکی اعتقاد مسلمانان به معجزه بودن آیات قرآن از نظر ظاهر و باطن، و دیگر رواج نسخه‌های خطی عربی و فارسی است، که باعث شد خوشنویسی این زبان‌ها، جزء لاینفک‌ترین آنها شود.^۱ کتیبه و خوشنویسی علاوه بر کتابت در پیشه‌هایی چون مهرسازی و حکاکی سکه، عاج، فلز، پارچه، پیراهن، قالیچه و... کاربرد داشته و دارد.^۲

پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که جلوه‌های آیات الهی در ارتباط با آثار هنری ایرانی - اسلامی نظیر کاشی‌کاری و کتیبه‌ی هنرهای صنایع ظریفه مانند سکه، پارچه، فلز و... چگونه قابل تبیین است؟ در این راستا این فرض مطرح می‌شود که محتوا و مضامین کتیبه‌نگاری آثار هنری ایرانی - اسلامی بیانگر جلوه‌های آیات الهی متناسب با کاربری آثار هنری است. برای پاسخگویی به سوال و فرضیه فوق کتیبه‌های آثار هنری گنجینه اسلامی موزه ملی ایران انتخاب شده است. روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی و بازدید از آثار هنری گنجینه اسلامی موزه ملی ایران جهت شناسایی داده‌های کتیبه‌ها و مزین به جلوه‌های آیات الهی است. ۱۲۰ اثر هنری گنجینه اسلامی موزه ملی ایران شامل کاشی، فلز، منسوجات، چوب، مینیاتور، سکه و مهر است که به علت تعداد زیاد داده‌ها به تصاویر آثار شاخص اکتفا شده است؛ اما تحلیل و واکاوی، نتیجه بررسی کل داده‌هاست به نحوی که نتیجه‌گیری پژوهش، استناد به کتیبه‌نگاری تمام یافته‌های پژوهش است. یافته‌های پژوهش با توجه به مشاهده در نوع آثار هنری به دو گروه تقسیم شده است:

۱- آثار هنری وابسته به معماری؛

۲- آثار هنری صنایع ظریفه.

۱. رضا خانی‌پور، «کتیبه و کتیبه‌نگاری»، کتاب ماه هنر، ش ۷۷، ۷۸، بهمن و اسفند ۱۳۸۳، ص ۱۶۳.

۲. پریسیلا سوچک، «خوشنویسی در اوایل دوره‌ی صفویه»، ترجمه ولی‌الله کاوسی، مجله گلستان هنر، ش ۱۰، زمستان ۱۳۸۶، ص ۲۴.

گروه اول: آثار هنری وابسته به معماری

این نوع آثار شامل کاشی‌کاری، گچبری و... است. در بین جامعه آماری پژوهش، کاشی‌ها وجود دارند که در ادامه به آنها پرداخته شده است: کاشی‌هایی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند حدود ۱۶ اثر است که بیشترین آنها به ترتیب به دوره‌های ایلخانی، تیموری، سلجوقی و قاجار تعلق دارند و اکثراً پوشش دهنده‌ی آثار معماری اسلامی نظیر مساجد، امامزاده‌ها و مدارس بوده‌اند از جمله این آثار، می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت: کاشی با شماره موزه ۳۸۹۹ دارای کتیبه‌های الله اکبر، محمد، لا اله الا الله، محمد رسول الله و آیه ۵۵ سوره المائده به خط کوفی است (تصویر ۱). اثر دیگر با شماره موزه ۹۹۷۱ محراب کوچکی است با کتیبه‌هایی با مضمون نام سازنده، تاریخ ساخت و آیه ۱۸ و آغاز آیه ۱۹ سوره آل عمران به خط ثلث است. در حاشیه کاشی زرین فام با شماره موزه ۲۰۵۵۵ آیه‌های ۱-۳ سوره‌ی نصر کتابت شده است. (تصویر ۲).

تصویر ۳. کاشی زرین فام
قرن ۷ ق.
شماره موزه ۳۶۷۴

تصویر ۲. کاشی زرین فام
قرن ۷ ق.
شماره موزه ۲۰۵۵۵

تصویر ۱. سنگ قبر از
کاشی قرن ۶ ق.
شماره موزه ۳۸۹۹

شماره موزه ۳۵۳۸، کاشی دیگری از قرون ۷ و ۸ هـ. ق. است که قسمتی از آیه ۲۰ سوره‌ی یس بر آن کتابت شده است. در پشت کاشی شماره‌ی ۱۰۴ ثبت شده است، این عدد بیانگر کنار هم قرار گرفتن چندین کاشی جهت تکمیل نمودن آیه‌های سوره یس است. شماره موزه ۲۲۴۹، کاشی دیگری است که بر آن آیه ۲۵۵ سوره بقره آمده است. آیه

پژوهشی در جلوه‌های آیات الهی بر آثار هنری ایرانی - اسلامی ۶۹

۲۵۵ سوره بقره بر روی ۲۵ اثر جامعه آماری پژوهش کتابت شده است. در حاشیه کاشی با شماره موزه ۳۶۷۴ آیات ۱-۶ سوره ناس کتابت شده و پس از ذکر بسم الله... نوشته قرآنی دیگری آمده است که به واسطه شکستگی و محو نوشته‌ها دقیقاً خوانا نیست. (تصویر ۳).

در قسمت هلال محراب کاشی با شماره موزه ۸۳۷۲، آیه‌های ۱-۴ سوره اخلاص و در قسمت زیر هلال محراب نیز «والسمیع العلیم» به خط نسخ کتابت شده است (تصویر ۴).

تصویر ۵. پیراهن با آیات قرآنی
قرن ۱۱ ق. شماره موزه ۸۳۷۵

تصویر ۴. کاشی زرین فام
قرن ۷ ق. شماره موزه ۸۳۷۲

گروه دوم: آثار هنری صنایع ظریفه

این گروه شامل منسوجات، فلز، سفال، نقاشی لاک‌ی روی چوب، مینیاتور، قطعه خط، مهر و سکه می‌باشد که در ادامه کتیبه نگاری این آثار آمده است:

منسوجات دارای آیه‌های قرآنی، شامل پیراهن، پارچه‌هایی جهت تعبیه در اماکن مذهبی و قالیچه‌های جانمازی هستند. نمونه‌ی اول پیراهن معروف به فتح یا آیه‌الکرسی با شماره موزه ۸۳۷۵ مزین به آیات قرآنی و نقوش اسلیمی است (تصویر ۵). پرده کعبه (شماره موزه ۲۲۶۴۳) از منسوجات دیگر است که به دوره‌ی صفویه تعلق دارد و دارای آیات ۱۲۶ و ۱۲۷ سوره بقره و سوره توحید به خط ثلث جلی است (تصویر ۶). نمونه دیگر پارچه‌ای با شماره موزه ۳۴۱۰ است که سراسر دارای آیات الهی است. (تصویر ۷).

تصویر ۷. پارچه با آیات قرآنی،
قرن ۱۰ ق. شماره موزه ۳۴۱۰

تصویر ۶. قسمتی از کتیبه پرده کعبه
قرن ۱۱ و ۱۲ ق.
شماره موزه ۲۲۶۴۳

از منسوجات دیگر، قالیچه‌های سجاده‌ای هستند که به چندین نمونه‌ی آن در داده‌های پژوهش استناد شده است (تصویر ۸). بر روی یکی از این قالیچه‌ها، آیه‌های ۲۵۶، ۲۸۵ و ۲۸۶ سوره بقره، آیات ۸۰ و ۸۱ سوره اسراء، آیه‌ی ۴۲ سوره ابراهیم، و عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله»، و اسامی و صفات خداوند نقش بسته است. از دیگر آثار هنری مزین به زبان و خط قرآنی، آثار فلزی می‌باشند، کاربرد خط برای تزیین اشیاء فلزی به خصوص دوره‌ی صفوی، به صورت آیات قرآنی، ادعیه و شعارهای شیعی، مناجات به درگاه خداوند جهت روزی رساندن و فرستادن رحمت برای ۱۲ امام یا ۱۴ معصوم آمده است.^۱ مهم‌ترین این آثار - از نظر کاربری - عبارتند از:

اسطرلاب با شماره موزه ۴۱۸۸ است (تصویر ۹). کتیبه‌های آن، آیات ۵۹ سوره الانعام و ۶ سوره ق، اشعاری به زبان فارسی، نام سازنده و راقم حروف است. شمشیر فولادی با شماره موزه ۲۳۷۴۰ دارای کتابت آیه‌های ۱ سوره فتح، ۳ و ۴ سوره توحید، ۸ سوره تحریم و ۲۹ سوره آل عمران و همچنین متنی حاوی «فرزند خورشید ذوالفقار است» و «لافتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار» به خط ثلث و نسخ است (تصویر ۱۰).

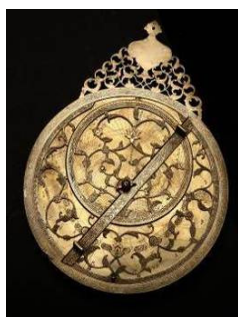
۱. مریم فراست، «بررسی مضامین خط نگاره‌های شمعدان‌ها و قندیل‌های دوران صفوی موزه ملی ایران»، دو فصلنامه هنر اسلامی، س ۲، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، ص ۶۲.

پژوهشی در جلوه‌های آیات الهی بر آثار هنری ایرانی - اسلامی ۷۱

قاب آینه با شماره موزه ۲۳۷۲۷ اثر دیگری با کتیبه‌نگاری آیه‌ی ۱۳ سوره الصف است (تصویر ۱۱) که علاوه بر آن، حاوی اشعاری از حافظ و سعدی و عبارت‌هایی نظیر «ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ملکه السلطان بن السلطان بن الخاقان بن الخاقان عمل محمد ابراهیم سنه ۱۲۸۶»، «ایداالله تعالی»، «ایام دولته و اقباله»، و «لا فتی الا علی، لا سیف الا ذوالفقار» می‌باشد.

تصویر ۱۰. شمشیر فولادی
شماره موزه ۲۳۷۴۰
قرن ۱۱ ق.

تصویر ۹. اسطراب برنجی
شماره موزه ۴۱۸۸
(ساخت محمد مقیم الیزدی)
قرن ۱۱ ق.

تصویر ۸. قالیچه
سجاده‌ای قرن ۱۰، ۱۱ ق.
شماره موزه ۳۴۰۶

تصویر ۱۳. سکه شاه اسماعیل اول
شماره موزه ۴۶۸ دوره صفوی

تصویر ۱۲. سکه عبدالملک بن
عبدالله
شماره موزه ۱۹۸۸ اوایل اسلام

تصویر ۱۱. آینه فولادی
شماره موزه ۲۳۷۲۷
قرن ۱۳ ق.

سکه، از دیگر آثاری است که از همان اوایل اسلام مزین به کتیبه‌های قرآنی شده است چرا که «برخی از حکام عرب سرزمین‌های فتح شده، با نام خود سکه ضرب کردند»^۱. حدود ۳۴ سکه در جامعه‌ی آماری پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند که متضمن جلوه‌های آیات الهی نظیر بسم الله، محمد رسول الله، لا اله الا الله، ربی الله، (تصویر ۱۲) و «بسم الله لا اله الا الله» (آیه ۳۵ سوره الصافات) و «وحده» (آیه ۳۶ سوره الاعراف) محمد رسول الله (قسمتی از آیه ۲۸ سوره فتح و قسمتی از آیه ۳۶ سوره الجاثیه) هستند (تصویر ۱۳).

مهرهای دوره اسلامی مزین به کتیبه‌هایی از آیات قرآن، اشعار، احادیث و القاب می‌باشد. از قرن ۸ و ۹ ه. ق. مهری مدور با شماره موزه ۱۶۱۹ آمده (تصویر ۱۴) که علاوه بر آیه‌الکرسی، اسامی ۱۲ امام علیهم السلام بر روی آن نوشته شده است. همچنین به مهرهایی با شماره موزه‌های ۱۸۷۶ (سوره‌های چهارقل، سوره‌ی طلاق و اسامی خدا) (تصویر ۱۵)، ۱۶۲۳، ۱۶۲۲، و ۱۸۷۱ (تصویر ۱۶) از دوره‌ی صفوی پرداخته شده که با آیات قرآن و اسامی ائمه اطهار علیهم السلام با خط‌های ثلث و نستعلیق کتابت شده‌اند. مهر با شماره موزه ۱۶۱۲ از دوره‌ی قاجاریه است که حاوی آیه‌الکرسی و اسامی خداوند به خط نسخ و ثلث است.

تصویر ۱۶. مهر از جنس عقیق
شماره موزه ۱۸۷۱
قرن ۱۰ و ۱۱ ق.

تصویر ۱۵. مهر به شکل
بازوبند
شماره موزه ۱۸۷۶
قرن ۱۰ و ۱۱ ق.

تصویر ۱۴. مهر مدور
شماره موزه ۱۶۱۹
قرن ۸ و ۹ ق.

۱. پاکزادیان، حسن، (۱۳۸۷)، راهنمای معلم در بررسی موضوعی سکه‌های ایران، تهران: پاکزادیان، ص ۳۰.

پژوهشی در جلوه‌های آیات الهی بر آثار هنری ایرانی - اسلامی ۷۳

چوب، از دیگر آثاری است که آراسته به آیه‌های قرآنی شده‌اند؛ یک نمونه‌ی آن رحل چوبی با شماره موزه ۲۰۴۰۸ (تصویر ۱۷) با کتابت آیه‌های ۳۴ سوره‌ی نور، ۲۵۵ سوره‌ی بقره و سوره‌های اخلاص و کافرون، ناس و فلق می‌باشد. از دیگر آثار موزه ملی، قطعه خط‌ها هستند که به‌عنوان نمونه می‌توان به شماره موزه ۲۰۵۴۸ با کتابت آیات ۵۵ و ۵۶ سوره‌ی المؤمن اشاره داشت (احتمالا خط بایسنقر) (تصویر ۱۸). علاوه بر این، ۵ قطعه دیگر با آیات و مضامین قرآنی در جامعه آماری وجود دارد.

تصویر ۱۹. کاسه‌ی سفالی
شماره موزه ۲۱۲۹۲
قرن ۳ و ۴ ق.

تصویر ۱۸. قطعه خط
شماره موزه ۲۰۵۴۸
قرن ۹ ق.

تصویر ۱۷. رحل چوبی با
تکنیک تزئینی نقاشی لاک
شماره موزه ۲۰۴۰۸
قرن ۱۳ ق.

ظروف سفالی، نمونه‌ای دیگر از موضوع مورد بحث است چرا که کتیبه بر روی ظروف سفالی از قرن ۳ و ۴ هـ ق. در نیشابور و سمرقند رایج بوده است.^۱ روی سفالینه‌های اوایل اسلام کتیبه‌هایی که بیانگر آرزوی خوشبختی و برکت برای صاحب ظروف، توکل به خدا، پند و اندرز یا احادیثی که منسوب به پیامبر اسلام ﷺ، حضرت علی علیه السلام، امام حسین علیه السلام و... همچنین آیه‌های قرآنی آمده است،^۲ که سفال با شماره موزه ۲۱۲۹۲ نمونه‌ای از آن با کتابت آیه ۴ سوره نسا است (تصویر ۱۹). کتیبه‌نگاری سفال، در دوره‌ی

۱. آنه ماری شیمیل، (۱۳۷۴)، شعر و خوشنویسی: ملاحظات دربارۀ رابطه آن‌ها در فرهنگ ایرانی، اوجهای درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللّهی و رویین پاکباز، تهران: آگاه، ص ۱۹۸.
۲. فاطمه کریمی و محمدیوسف کیانی، (۱۳۶۴)، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۷۰.

سلجوقی به اوج پیشرفت رسیده است، و از این دوره، دو ظرف سفالی با شماره موزه‌های ۸۴۹۲ و ۸۴۹۳ در جامعه آماری وجود دارد که به خط نسخ آیات ۲۵۵، ۲۵۶ و ۲۵۷ سوره بقره (آیه الکرسی)، آیات ۲۸ و ۲۷ سوره ی سجده، آیه ۴۸ سوره ی روم به شیوه داغدار بر روی آنها کتابت شده است (تصویر ۲۰).

کاغذ و آرایه‌های مرتبط با آن از دیگر آثار مزین به آیات قرآنی است، نسخه‌های خطی قرآنی و ادبی نظیر دیوان شاعرانی مانند حافظ و مولوی و جلد نسخه‌های (قرآنی) و مینیاتور. فضای روی جلد از بسترهای مناسبی است که مزین به آیات قرآنی شده‌اند مانند جلد با شماره موزه ۴۹۹۷ با آیات ۷۹ و ۸۰ سوره ی واقعه به خط نسخ (تصویر ۲۱) و مینیاتور با شماره موزه ۴۶۱۴ با کتیبه‌نگاری قسمتی از آیه الکرسی است (تصویر ۲۲).

تصویر ۲۲. مینیاتور
شماره موزه ۴۶۱۴
اواخر قرن ۹ ق.

تصویر ۲۱. جلد قرآن
شماره موزه ۴۹۹۷
قرن ۱۰ ق.

تصویر ۲۰. سفال بدون
لغاب شماره موزه ۸۴۹۲
قرن ۵ و ۶ ق.

از ویژگی‌های شاخص مینیاتور ۴۶۱۴ در این مقطع زمانی (قرن ۹ ق.) کاربرد نوشتار کلام الهی، اذکار و ادعیه در نگارگری است،^۱ و کلام الهی همواره در متن نگاره و اغلب بر روی فضاهای معماری و جزء لاینفک آن بوده و در جایگاهی قرار گرفته که حافظ شأن و مرتبت آن است و این را می‌توان در اثر مذکور نظاره‌گر بود. علاوه بر کتیبه‌نگاری در فضای نقاشی، صحنه معراج پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه از دیگر مضامین قرآنی رایج در نگارگری

۱. محمدعلی رجیبی، «جلوه‌های آیات و اذکار در نگارگری اسلامی ایران»، کتاب ماه هنر، س ۱، ش ۱۲، شهریور ۱۳۷۸، ص ۱۹.

دوره اسلامی است^۱ که برخی از نقاشان مانند احمد موسی آثاری با این مضمون از خود به یادگار نهاده‌اند.

واکاوی محتوای کتیبه‌نگاری‌های یافته‌های پژوهش بیانگر کاربردی بودن جلوه‌های آیات الهی بر آثار هنری است و منظور از کاربردی بودن، آن است که معنا و مفهوم استنباط شده از آیات قرآنی با کاربری آثار هنری سنخیت داشته و به نوعی، گویای کاربرد آن است و داده‌های مورد مطالعه بیانگر تنوع مضامین و مفاهیم گوناگونی است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود:

- کتیبه‌نگاری آیات قرآنی: از بررسی کتیبه‌نگاری آیات قرآنی بر داده‌های پژوهش، محتواهای گوناگونی استنباط شده است و گروه‌بندی آنها بر اساس پیوند میان کاربری داده‌ها و محتوای کتیبه‌های قرآنی انجام پذیرفته است.

الف. جنبه حفاظت بخشی: یکسری از کتیبه‌های قرآنی کتابت شده بر آثار هنری، جنبه حفاظت بخشی دارند و مهم‌ترین مصداق آن، آیه‌الکرسی است. این آیه در ۲۵ اثر جامعه‌ی آماری دیده شده و در بین آیات، بیشترین درصد یافته‌های پژوهش را به خود اختصاص داده است و می‌توان اذعان داشت که زندگی هنری ایرانیان در ادوار مختلف اسلامی با آن عجین شده است و پژوهش‌های قرآنی تاکید بر جایگاه و اهمیت خاص آیه‌الکرسی در بین آیات قرآن کریم دارند تا جایی که آن را سید آیات قرآن کریم دانسته‌اند. آیه‌الکرسی علاوه بر آثار هنری ظریفه، در اماکن مذهبی چون امامزاده‌ها، مساجد و... دیده شده است. نکات ارایه شده در زیر را می‌توان از دلایل استفاده مکرر آن دانست:

۱. هر کس این آیه را تلاوت کند، از تمام شرها و از بلاهای حال و آینده محفوظ نگه داشته می‌شود به طوری که هیچ شری از طرف جن و انس به او نرسد.^۲

۲. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه آیه‌الکرسی را با عظمت‌ترین و سید آیات قرآن کریم دانسته است.

۳. ائمه معصومین علیهم‌السلام در روایات به طور گسترده و در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون، تلاوت آن را سفارش کرده‌اند. امام رضا علیه‌السلام فرمودند: هر گاه به مالی رسیدی، برای

۱. لاله شمسی و پریسا شاد قزوینی، «معراج نام نگین درخشان نگارگری ایلخانی»، نشریه هنرهای زیبا، ش ۲۸، زمستان ۱۳۸۵، ص ۸۷.

۲. علی‌رضا اصغری، «تفسیر آیه‌الکرسی»، مجله آفاق نور، ش ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، ص ۳۰۱.

برکت آن دعا کن و برای حفظ کالا و متاع خویش، آیه‌الکرسی بخوان و آن را بنویس و میان آن بگذار (مانند قاب آینه‌ها). بنابراین با توجه به کاربری‌های ذکر شده، داده‌های پژوهش را می‌توان در سه گروه مورد مطالعه قرار داد:

گروه اول، برای حفظ آثار هنری نظیر قاب‌آینه‌ها و جعبه قرآن؛

گروه دوم، برای حفظ دارنده آن در برابر خطرات؛ در بین داده‌های پژوهش می‌توان به سه پیراهن به عنوان نمونه اشاره داشت، که نزد عموم به پیراهن (نادعلی) معروف هستند. این نوع پیراهن‌ها، لباسی است عباگونه که در پوشش بالا تنه، کاربرد داشته و فقط قسمتی از آستین‌های گشاد آن بدون نوشته است.^۱ این جامه‌ها کاملاً جنبه تعویذ داشته و استفاده از آن در دوره‌ی صفوی و پس از آن به هنگام گرفتاری، بیماری و یا وقت کارزار در زیر زره جهت حفاظت در برابر بلایا و خطرات رواج داشت.^۲ سرتاسر این نوع پیراهن‌ها ترکیبی از طرح‌های هندسی، گیاهی، اسلیمی و آیات قرآن و ادعیه با خطوط کوفی، نسخ، ثلث، نستعلیق و به ویژه غبار دیده می‌شود. از جمله کتیبه‌های آن آیات ۱۸ تا ۲۰ سوره‌ی زخرف، و آیات ابتدایی سوره‌ی فتح، آیه‌ی ۱۴ سوره‌ی کهف و دعای جوشن کبیر قابل ذکر هستند، این دعا در ۱۰۰ قسمت پیراهن و در درون فضاهای دایره‌ای شکلی کتابت شده‌اند. گروه سوم، بر آثار معماری دیده شده است؛ چرا که امام صادق علیه‌السلام فرمودند «وقتی ارتفاع سقف خانه بیش از چهار متر باشد به دور خانه آیه‌الکرسی بنویسید (مصدق آن مساجد و امامزاده‌های ایران در دوره‌های مختلف تاریخی می‌باشد) تا از شر جن و شیطان در امان باشید یکی از اصحاب می‌گوید دیدم بر دور خانه امام صادق علیه‌السلام آیه‌الکرسی نقش بسته و همچنین در طرف قبله عبادگاه آن حضرت، آیه‌الکرسی نوشته شده بود».^۳

۱. زهره روح‌فر، «پیراهن فتح یا نادعلی»، کتاب ماه هنر، ش ۳۲، ۳۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ص ۳۶-۳۴.

۲. مجید ساریخانی، (۱۳۹۰)، «پژوهشی تحلیلی بر کتیبه‌های جامه فتح یا آیه‌الکرسی و رابطه آن با سلامت فردی»، در: خلاصه مقالات دومین همایش سراسری قرآن پژوهی و طب، زنجان: دانشگاه علوم پزشکی زنجان، ص ۷۳.

۳. محمد عبداللهیان، «سید آیات»، مجله آفاق نور، ش ۹، بهار و تابستان ۱۳۸۸، ص ۱۶.

بنابراین، دستور به خواندن، نوشتن و بهره‌مندی از این آیه، در بسیاری از مناسبت‌های مکانی و زمانی می‌تواند فضیلت آن را نمایان و روشن سازد و کمک نماید تا انسان در هر موقعیت و زمانی از برکت و رحمت این آیه شریفه استفاده ببرد.

ب. اشاره به ولایت و تشیع: یکسری از آیات قرآنی، به آیه‌های ولایت مشهور هستند، مانند آیه ۵۵ سوره‌ی مائده که بر روی کاشی با شماره موزه ۳۸۹۹ کتابت شده است. مفهوم و محتوای این آیه، سرپرستی و ولایت را برای خداوند ثابت می‌کند و سپس ولایت پیامبر صلی‌الله‌علیه را در راستای سرپرستی خداوند قرار می‌دهد و در مرحله سوم، ایمان آوردندگانی را بیان می‌کند که نماز به پای می‌دارند و در حال رکوع زکات می‌دهند؛ اینان نیز ولایتشان در راستای ولایت خداوند قرار گرفته است.^۱ مصداق زکات دادن در حالت رکوع، بنا بر قول شیعه و سنی، علی بن ابیطالب علیه‌السلام است،^۲ که با توجه به این استنادها می‌توان به شیعی بودن سازنده آن در قرن ۷ ق. اذعان داشت. نکته‌ی مهم در این آیه‌ی شریفه، مفرد بودن کلمه «ولی» در عبارت «أَنَا وَلِيكُمْ اللَّهُ...» است؛ زیرا نشان می‌دهد که ولایت رسول و اهل ایمان غیر از ولایت خداوند نیست و ذکر نام آن‌ها پس از نام خدا موجب نشد که بفرماید انما اولیاءکم... بنابراین ولایت رسول و افراد ویژه‌ای که در آیه ذکر شده است تجلی ولایت خداوند یکتا بوده و غیر آن نیست.

ج. کتیبه‌نگاری با مفهوم نجومی و اجرام سماوی: یکی دیگر از محتواهای آیات قرآنی، نگرستن و تفکر در اجرام سماوی است که خبر از مفتاح الغیب بودن خداوند دارد. هنرمند با درایت ایرانی با آگاهی از این مضمون، این دسته از آیات را بر آثار هنری به کار برده است که کاربرد اثر با مضمون آیات سنخیت دارد، به نحوی که کاربرد آن از کتیبه‌نگاری‌های قرآنی قابل استنباط است؛ این آثار در اصطلاح علمی به اسطرلاب مشهور هستند. اسطرلاب با شماره موزه ۴۱۸۸ حاوی آیه ۵۹ سوره‌ی الانعام (و عنده مفاتح الغیب

۱. علی جلائیان اکبرنیا، «آیه ولایت؛ پندارها و پاسخ‌ها»، مجله آموزه‌های حقوقی، ش ۲۹، پاییز ۱۳۸۷، ص ۷۹.

۲. محمدبن یوسف زرنندی حنفی، (۱۳۷۷)، نظم در السمطین فی فضائل المصطفی و المرتضی و البتول و السیطین، العامف: مکتبه من مخطوطات الامام امیرالمومنین علیه‌السلام، ص ۸۷.

و ...) به خط نستعلیق و آیه ۶ سوره ی ق (افلم ينظرو الى السماء ...) و چند مصرع شعر. این کتیبه‌نگاری‌ها بیانگر آن است که خدای متعال از غیب خبر دارد و گنجینه‌های غیب نزد اوست و به هر چیز موجود در خشکی و دریا و شب و روز آگاه است و... موارد ذکر شده در این کتیبه‌ها، با کاربری اسطربلاب ارتباط مستقیم دارد و هنرمند مسلط بر علوم قرآنی توانسته با انتخاب این آیات ضمن اعتراف به عظمت خداوند متعال، به صورت غیر مستقیم کاربری اثر هنری‌اش را به عموم انتقال دهد.

د. کتیبه‌نگاری با محتوای فتح و پیروزی: این نوع مضمون در ابزار و ادوات رزمی جامعه‌ی آماری به منصف ظهور رسیده است و آیه‌های آن در ارتباط با جنگ، پیروزی و استعانت از خداوند متعال جهت فتح می‌باشد. شمشیر فولادی طلاکوب، استناد این پژوهش است که به آیه ۱ سوره ی فتح «انا فتحنا لک فتحا مبینا» و آیه‌های ۳ و ۴ سوره ی توحید و عبارت «انک علی کل شیء قدیر» (قسمتی از آیه ۸ سوره ی التحریم و آیه ۲۹ سوره ی آل عمران) مزین شده است. مضمون و محتوای کتیبه‌ها به خصوص سوره ی فتح، توحید و دیگر کتیبه‌ها می‌تواند بیانگر کارکرد اثر هنری باشد. از جمله کتیبه‌های دیگر که مرتبط با کاربری این اثر هنری هستند عبارت «فرزند خورشید ذوالفقار است» و جمله «لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار» می‌باشد.

ز. کتیبه‌نگاری با مضمون تذکر: کتیبه‌هایی که بر یافته‌های پژوهش با جنبه تذکر و با هدف هدایت انسان‌ها کتابت شده‌اند، بیشتر بر روی سکه‌ها ضرب شده‌اند و آمار سکه‌های زمان خلفای اموی و عباسی (هم‌زمان با حکومت آل بویه، غزنویان و سلجوقیان) بیشترین درصد را نسبت به دیگر دوره‌ها به خود اختصاص داده است و سکه‌های قرون بعدی، با کتیبه‌نگاری‌هایی نظیر ذکر ائمه، شهادتین و خلفای راشدین جایگزین شده است. آیاتی که با محتوای تذکر در جامعه‌ی آمار این پژوهش دیده شده است، عبارتند از: سوره ی اخلاص، ۳۳ توبه، ۹ صف، ۲۸ فتح، ۴ و ۵ روم (سده ۵ ق)، ۱۷۳ آل عمران و ۲۵۵ بقره (سده ۶ ق)، ۱-۳ فتح و سوره توحید (سده ۶ ق)، ۱۳۷ بقره (۸ ق)، ۲۶ آل عمران و ۱۱۲ توبه (سده ۸ ق) که در کنار این آیه‌ها، جملاتی نظیر لا اله الا الله، محمد رسول الله علی ولی الله و نصر من الله و فتح قریب و... بر مسکوکات ضرب شده‌اند.

و. کتیبه‌نگاری آیات قرآنی با جنبه شفا بخشی: آنچه با این مضمون در بین یافته‌های پژوهش درخشش و تلالو دارد جام چهل کلید است. از چهل کلید، برای رفع خطر، دفع شر، بیماری‌ها و رسمی به نام چله‌بری استفاده می‌شده است.^۱ دو نمونه از آن در بین داده‌ها وجود دارد. تمام سطح داخلی و خارجی این ظروف، مملو از کتیبه‌هایی با سوره‌های فاتحه، اخلاص، کافرون، فلق، بقره، الناس، نصر، آیه‌الکرسی، نادعلی، صلوات بر ائمه و شعارهای تشیع به خط نستعلیق و ثلث است و سطح خارجی ظرف با اعداد و حروف سحرآمیز و طلسم‌هایی که طالع بینان به اسرار آن آگاهی داشتند پوشیده شده است.

ه. کتیبه‌نگاری با مضمون ارشادی، هدایت‌کنندگی و جلوگیری از دودستگی در دین: این نوع کتیبه‌نگاری در یافته‌های پژوهش بیشتر در داده‌های مرتبط با آثار معماری آمده است. بنابراین، کاربرد این آیات بر آثار هنری بیشتر از جنبه ارشادی و هدایت مسلمانان در مسیر دین واحد؛ یعنی، اسلام تحلیل شده‌اند و این بیانگر آن است که هنرمندان با آگاهی از شرایط حاکم بر جامعه سعی در کتابت این‌گونه آیات در مکان‌های پر رفت و آمد از جمله بر دیوارهای مساجد، امازاده‌ها و مدارس داشته‌اند. از جمله آیات کتیبه‌نگاری شده می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

«ان الدین عندالله الاسلام...» که قسمتی از آیات ۱۸ و ۱۹ سوره‌ی آل عمران است در بین داده‌های پژوهش بر محراب کوچکی با شماره موزه ۹۹۷۱ آمده است. اکثر مفسران بر این باورند که اسلام، در آیه ۱۹ آل عمران همان دین خاتم و شریعت محمدی صلی‌الله علیه است.^۲ این آیه، برای جلوگیری از ایجاد دودستگی یا چنددستگی در دین آمده است و با دوره‌ی تاریخی ساخت آن، که در هر زمانی دین خاصی را بر می‌گزیدند، مصداق دارد که یک نمونه آن، تاریخ‌کاشی مورد نظر می‌باشد که مربوط به قرن ۸ هـ. ق. است و سازنده و فکری که بدنبال آن آمده به خوبی شرایط سیاسی و مذهبی حاکم بر جامعه قرن ۸ هـ. ق. را با ذکر این آیه بیان نموده است.

۱. محمود رنجبر و هدایت اله ستوده، (۱۳۹۰)، مردم‌شناسی، تهران: ندای آریانا، ص ۱۰۳.

۲. فاطمه کیایی، «نگاهی دیگر به تفسیر دو آیه از سوره آل عمران»، مجله بینات، ش ۴۸، زمستان ۱۳۸۴، ص ۱۸.

آیه‌های ۱-۳ سوره‌ی نصر بر کاشی زرین فام با شماره موزه ۲۰۵۵۵ کتابت شده است و مراد از آیه اول آن، فتح مکه است که در پی آن شب تاریک و جهالت و شرک، به انوار ایمان و هدایت منور شد. منظور از ثواب در یکی دیگر از آیه‌های این سوره، به معنی رجوع آمده و معنی مبالغه از آن استنتاج می‌شود و بازگشت و پشیمانی بنده‌ی گناهکار به سوی معبود خویش به امید گشایش درهای رحمت الهی به روی او.^۱ این کاشی در گران بدست آمده و به دوره‌ی تسلط مغولان بر منطقه تعلق دارد که می‌تواند به شناخت شرایط و وضعیت مذهبی ایلخانان در ایران کمک نماید.

قسمتی از آیه ۲۰ (... قال یا قوم اتبعوا...) از سوره‌ی یس آیه‌ی دیگری است بر آثار قرون ۷ و ۸ هـ. ق. کتابت شده است. سوره‌ی یس علاوه بر این، بر روی سه اثر هنری دیگر جامعه آماری پژوهش کتابت شده است؛ از فضایل این سوره، طبق روایاتی که از امام صادق و احادیثی که از پیامبر اکرم صلی الله علیه بجا مانده می‌توان استنتاج کرد، که دیدن، شنیدن و خواندن آن حسناتی دارد؛ از جمله، اگر سوره‌ی یس پیش از غروب خوانده شود، فرد پر روزی^۲ و همنشین این سوره مشمول تمام خیر دنیا و آخرت خواهد شد،^۳ و تلاوت کردن آن در قبرستان باعث تخفیف عذاب اهل قبور می‌شود و برای تعداد امواتی که در آن مدفون هستند حسناتی نوشته می‌شود.^۴ بنابراین این سوره را یا معمولاً در امامزاده‌ها بر روی درب چوبی و یا بر کاشی‌های مساجد که بسیار پر رفت و آمد بود کتابت می‌کردند تا هر مسلمانی که وارد مجموعه می‌شود حتی با دیدن آن از اجر معنوی آن برای آخرت خود بهره‌بردار شود.

۱. مهدی ستارزاده، «نقدی بر ترجمه‌های سوره نصر»، مجله بینات، ش ۳۶، زمستان ۱۳۸۱، ص ۶۶.
۲. محمدبن حسن عاملی، (۱۴۰۹)، *وسائل الشیعة*، ج ۶، تصحیح مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ص ۲۴۷.
۳. مجلسی، (۱۴۰۳)، *بحار الأنوار*، ج ۸۹، تصحیح جمعی از محققان، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ص ۲۹۱؛ عبدعلی بن جمعة عروسی الحویزی، (۱۴۱۵)، *تفسیر نورالتقلین*، ج ۴، تصحیح هاشم رسولی محلاتی، قم: اسماعیلیان، ص ۳۷۳.
۴. جلال‌الدین سیوطی، (۱۴۰۴)، *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*، ج ۵، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ص ۲۵۶؛ *بحار الأنوار*، ج ۷۹، ص ۶۳؛ طبرسی، (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۸، مقدمه محمد جواد بلاغی، تهران: ناصر خسرو، ص ۶۴۶.

نمونه دیگر کتیبه‌نگاری این گروه، کتیبه‌های کتابت شده بر پرده‌ی کعبه است، محتوای کتیبه‌های آن ارتباط تنگاتنگی با معماری خانه خدا و طواف آن دارد چرا که بر زمینه مشکی این پرده آیات ۱۲۶ و ۱۲۷ سوره‌ی بقره و همچنین در درون یک نیم دایره قسمتی از سوره توحید مشاهده می‌شود. آیات ۱۲۶ و ۱۲۷ سوره بقره به صورت مستقیم اشاره به کعبه دارند آنجا که حضرت ابراهیم عرضه داشت: پروردگارا، این شهر (مکه) را مامن و جای پناه گردان و همچنین آمده که خدایا دل‌های مردم را بسوی آنان متمایل نما تا کشش پیدا کنند و...^۱ همچنین از خانه کعبه و موسسان و بنیان‌گذاران آن یعنی حضرات آدم، ابراهیم و اسماعیل یاد کرده است. سوره‌ی توحید بر روی پرده کعبه زمانی بیشتر خود را نشان می‌دهد که هنگام طواف، گردش به محور توحید و اجرای فرمان حق را نشان می‌دهد.

۲. کتیبه‌نگاری داده‌ها با ذکر ائمه

تزئینات کتیبه‌نگاری، خلق تفاهمی است میان هنر و مذهب که می‌توان آن را در نبوغ هنری و معنوی ایرانیان جستجو و در آثار بر جای مانده از ادوار تاریخی مشاهده کرد. در میان مضامین مذهبی به کار رفته در کتیبه‌های آثار هنری بخصوص در دوره‌ی صفویه و قاجار، ذکر نام علی^{علیه السلام}، دعا در مدح دوازده امام و قسمت‌هایی از دعای پرفیض نادعلی به منظور مددجویی از ایشان، از جمله مضامینی است که نه تنها گویای ارادت به ائمه اطهار است، بلکه مستقیماً گرایش به مذهب تشیع را نزد ایرانیان آشکار می‌سازد. از نکات مهم در مورد یافته‌های پژوهش، آن‌که حدود ۳۰ اثر در کنار کتیبه‌نگاری آیات قرآنی یا به طور مستقل، به ذکر ۱۴ معصوم، ائمه و شهادتین پرداخته‌اند که به دوره‌های مختلف تاریخی به خصوص صفویه به بعد تعلق دارند و گویای وضعیت مذهبی هنرمندان، مردم و حاکمان ایرانی در ادوار مختلف ایران اسلامی به خصوص در ولایت‌پذیری آنها بوده است.

۱. آیه الله میرزا جواد آقا تهرانی، «تفسیر سوره بقره آیه ۱۲۵-۱۲۹»، مجله آفاق نور، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ص ۵۳-۵۴.

۳. کتیبه‌نگاری اسامی و صفات خداوند

شش اثر از یافته‌های پژوهش، دارای کتیبه‌هایی هستند که به ذکر اسامی و صفات خداوند متعال در کنار کتیبه‌های قرآنی پرداخته‌اند از مهم‌ترین این آثار یکی قالیچه‌ی سجاده‌ای یا محرابی است که حاوی اسامی و صفات خداوند نظیر یاالله، یا رحمن، یا رحیم، یا کریم، و... است و بر وسط مهر با شماره موزه ۱۶۱۲ کادری به شکل مستطیل دارد که در داخل آن ۷۲ ترنج وجود دارد و در هر ترنج یکی از اسامی خدا نوشته شده است.

۴. نقش‌مایه‌های مرتبط با جلوه‌های آیات الهی

از شاخص‌ترین نقش‌مایه‌های مرتبط با جلوه‌های آیات الهی در بین یافته‌های پژوهش تذهیب با اصطلاحات تخصصی رایج در این هنر، نقوش اسلیمی و گیاهی است و همچنین تمثال پیامبر، شمایل حضرت علی^{علیه‌السلام} و تصویر کعبه هر کدام یک نمونه در بین یافته‌های پژوهش وجود داشته است که با این مضمون در ارتباط هستند.

نتیجه

تحلیل و واکاوی نقش مایه‌ها به‌خصوص کتیبه‌نگاری ۱۲۰ اثر هنری گنجینه‌ی اسلامی موزه ملی ایران، در قالب جلوه‌های آیات الهی به نتایج استنباط شده ذیل منجر شد:

جلوه‌های آیات الهی در چهار گروه، زینت بخش جامعه‌ی آماری فوق‌الذکر شده است: (۱) آیه‌های قرآنی (با مضامین حفاظت بخشی، ولایت‌پذیری، تذکر، ارشاد و هدایت‌کنندگی، مفتاح‌الغیب بودن نسبت به اجرام سماوی، شفابخشی و فتح و پیروزی)، (۲) ذکر ائمه و چهارده معصوم، (۳) اسامی و صفات خداوند و (۴) نقش‌مایه‌هایی که متأثر و در ارتباط با سه گروه فوق‌الذکر نظیر نقوش اسلیمی، تذهیب و... است.

جامعه آماری پژوهش، نشان از موضع برحق بودن به کارگیری آیات و اذکار قرآنی در فضاهای معماری و یا بر روی ملزومات زندگی، وسایل جنگی و... دارد. همچنین داده‌ها بیانگر متناسب بودن آیات قرآنی با کاربرد اثر هنری است که در مجموع درایت هنرمند ایرانی را می‌رساند که با آیات قرآنی آشنا و تسلط بر قرآن داشته به نحوی که توانسته است با بهره‌گیری از آیات، آثار و وسایل روزمره‌ی زندگی جامعه‌ی خویش را زینت ببخشد؛ بدین منظور آیاتی که بر اسطرب‌ها آمده، بیان‌کننده کاربری نجومی و مفتاح‌الغیب بودن آن است، کتیبه‌ای که بر ظرف سفالی نیشابور دیده شده «هنیئا مریئا...» متناسب با کاربری اثر است و یا جام‌های چهل کلید مزین به آیات قرآنی، دارای مضامینی است که بیشتر جنبه سلامت نگه داشتن بدن با نوشیدن آب از آن و یا آب ریختن بر روی سر و... مد نظر هنرمند بوده است و بر روی شمشیر و ادوات رزم بیشتر «نصر من الله و فتح القریب» آمده است که با کاربری آنها همخوانی دارد و یا به کار بردن آیه‌الکرسی بر روی منسوجات، قاب آینه، رحل، سفال و... با هدف نگاه دارنده از خطرات احتمالی، بوده است، و بر روی سکه‌های اوایل اسلام، آیاتی از سوره‌ی توبه حک شده است که راجع به کافرون است؛ اما هدف، ارشاد و هدایت آنهاست. سوره‌ی یس بر روی کاشی‌ها و چوب‌ها به کار برده شده که طبق احادیث و روایات، دیدن، شنیدن و خواندن آن دارای حسناتی است؛ بنابراین تعدد این آثار در دوره‌های مختلف تاریخی، گویای آن است که سفارش دهندگان آنها کم نبوده‌اند.

درصد بالایی از کتیبه‌نگاری آثار با خط‌های کوفی، ثلث و نسخ انجام پذیرفته است. این خطوط، بیشترین کاربرد را در کتابت قرآن در اعصار مختلف داشته‌اند؛ بنابراین جامعه‌ی آماری پژوهش نیز، بر این قاعده‌ی رایج صحه می‌گذارد. محتوای کتیبه‌های عربی یافته‌ها، علاوه بر جلوه‌های آیات الهی، در بردارنده‌ی مفاهیمی، نظیر نام سازنده، تاریخ اثر، دعای خیر برای دارنده اثر و اصطلاحات تخصصی مرتبط با کاربرد اثر (مانند کتیبه‌های اسطرلاب) است.

نکته پایانی آن‌که در داده‌های پژوهش، به جز زبان و خط قرآنی، در برخی آثار کتیبه فارسی هم آمده است و این‌ها بر این مطلب اذعان دارند که کتیبه‌نگاری با این زبان بر آثار هنری ایرانی - اسلامی از دوره‌ی صفوی به بعد رایج شده و عمومیت پیدا کرده است.

فهرست منابع و مآخذ

- آقا تهرانی، آیه‌الله میرزا جواد، «تفسیر سوره بقره آیه ۱۲۵-۱۲۹»، مجله آفاق نور، ش ۸، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ص ۴۹-۵۸.
- اصغری، علی‌رضا، «تفسیر آیه الكرسي»، مجله آفاق نور، ش ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، ص ۳۲۲-۲۹۷.
- بیزاری، امینه، «طبقه‌بندی کارکردی کتیبه‌ها»، ترجمه حمید کاظمی، مجله کتاب ماه هنر، ش ۱۰۳، ۱۰۴، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۶، ص ۸۱-۷۸.
- پاکزادیان، حسن، (۱۳۸۷)، راهنمای معلم در بررسی موضوعی سکه‌های ایران، تهران: پاکزادیان.
- جلاتیان اکبرنیا، علی، «آیه ولایت: پندارها و پاسخ‌ها»، مجله آموزه‌های حقوقی، ش ۲۹، پاییز ۱۳۸۷، ص ۱۰۴-۷۹.
- خانی‌پور، رضا، «کتیبه و کتیبه نگاری»، کتاب ماه هنر، ش ۷۷، ۷۸، بهمن و اسفند ۱۳۸۳، ص ۱۶۴-۱۶۰.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت نامه، ج ۱۱، مدخل «کتیبه».
- رضائی‌نیا، عباس، «سیر تحول هنری نقش برجسته‌های صخره‌ای ایران»، مجله گلستان هنر، ش ۱۰، زمستان ۱۳۸۶، ص ۱۰۴-۸۷.
- رنجبر، محمود و هدایت‌اله ستوده، (۱۳۹۰)، مردم شناسی، تهران: ندای آریانا.
- روح‌فر، زهره، «پیراهن فتح یا نادعلی»، کتاب ماه هنر، ش ۳۲، ۳۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ص ۳۶-۳۴.
- رجبی، محمدعلی، «جلوه‌های آیات و اذکار در نگارگری اسلامی ایران»، کتاب ماه هنر، س ۱، ش ۱۲، شهریور ۱۳۷۸، ص ۲۱-۱۶.
- زرنندی حنفی، محمدبن یوسف، (۱۳۷۷)، نظم در السمطین فی فضائل المصطفی و المرتضی و البتول و السبطین، العامف: مکتبه من مخطوطات الامام امیرالمومنین علیه‌السلام.
- ساریخانی، مجید، (۱۳۹۰)، «پژوهشی تحلیلی بر کتیبه‌های جامه فتح یا آیه‌الکرسی و رابطه آن با سلامت فردی»، در: خلاصه مقالات دومین همایش سراسری قرآن پژوهی و طب، زنجان: دانشگاه علوم پزشکی زنجان.
- سامی، علی، «مهم‌ترین و بزرگ‌ترین نبشته از دوران شاهنشاهی ساسانی»، مجله بررسی‌های تاریخی، ش ۲۰، ۲۱، خرداد - شهریور ۱۳۴۸، ص ۲۰-۱.
- ستارزاده، مهدی، «نقدی بر ترجمه‌های سوره نصر»، مجله بینات، ش ۳۶، زمستان ۱۳۸۱، ص ۷۸-۶۵.
- سیوطی جلال‌الدین، (۱۴۰۴)، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، ج ۵، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- سوچک، پریسیلا، «خوشنویسی در اوایل دوره صفویه»، ترجمه ولی‌الله کاوسی، مجله گلستان هنر، ش ۱۰، زمستان ۱۳۸۶، ص ۳۹-۲۴.

۸۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۶

- شمسی، لاله و پریسا شاد قزوینی، «معراج نام نگین درخشان نگارگری ایلخانی»، نشریه هنرهای زیبا، ش ۲۸، زمستان ۱۳۸۵، ص ۸۵-۹۲.
- شیمیل، آنه ماری، (۱۳۷۴)، *شعر و خوشنویسی: ملاحظات در باره رابطه آن‌ها در فرهنگ ایرانی*، اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران: آگاه.
- فراست، مریم، «بررسی مضامین خط نگاره‌های شمعدان‌ها و قندیل‌های دوران صفوی موزه ملی ایران»، دو فصلنامه هنر اسلامی، س ۲، ش ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، ص ۶۲.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۸، مقدمه محمد جواد بلاغی، تهران: ناصر خسرو.
- کریمی، فاطمه و محمدیوسف کیانی، (۱۳۶۴)، *هنر سفالگری دوره اسلامی ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کیایی، فاطمه، «نگاهی دیگر به تفسیر دو آیه از سوره آل عمران»، مجله بینات، ش ۴۸، زمستان ۱۳۸۴، ص ۱۵-۳۶.
- عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹)، *وسائل الشیعه*، ج ۶، تصحیح مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.
- عبداللہیان، محمد، «سید آیات»، مجله آفاق نور، ش ۹، بهار و تابستان ۱۳۸۸، ص ۱۵-۲۶.
- عروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، (۱۴۱۵)، *تفسیر نورالتقلین*، ج ۴، تصحیح هاشم رسولی محلاتی، قم: اسماعیلیان.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۰۳)، *بحار الأنوار*، ج ۸۹، ۷۹، تصحیح جمعی از محققان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مهدی‌آبادی، ملیحه، «سنگ نگاره داریوش در بیستون و مرمت‌های هنگام ساخت آن»، مجله اثر، ش ۴۰، ۴۱، تابستان و پاییز ۱۳۸۵، ص ۵-۱۵.